

Романець Наталя Радомирівна
д. і. н., доцент, професор кафедри історії
України та правознавства
ДВНЗ «Криворізький державний
педагогічний університет»

ПОКАЗОВІ СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД РАЙОННИМ КЕРІВНИЦТВОМ ЯК СКЛADOVA АНТИШКІДНИЦЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ ДОБИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 рр.

У статті досліджуються показові судові процеси над районними керівниками як складова репресивної кампанії по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі України під час Великого терору 1937-1938 рр. На основі критичного переосмислення вітчизняної і зарубіжної історіографії, аналізу документів архіву Служби безпеки України, що вперше вводяться до наукового обігу, визначаються особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади.

Ключові слова: шкідництво, репресії, показові процеси, політика, НКВС, Великий терор.

Великий терор 1937–1938 рр. займає особливе місце серед репресивних акцій сталінського режиму, здійснених протягом 1930-х рр., як за кількістю жертв, так і за соціально-економічними й політичними наслідками. Тому дослідження даної проблеми крім суто наукової містить й важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв сталінсько-єжовської чистки, проголошених «диверсантами», «шкідниками», «ворогами народу».

Останнім часом вітчизняні і зарубіжні науковці все більше уваги приділяють висвітленню однієї із складових Великого терору – показовим судовим процесам над районним керівництвом. Першим західним дослідником «районних показових судів» 1937 р. була американський історик Ш. Фіцпатрик, яка розглядала їх як «політичний театр, радянський варіант середньовічного карнавалу» та стверджувала, що, хоча «процеси 1937 р. і призвели до усунення цілої когорти сільських

керівників, багато з яких, ймовірно, набули поганої слави своїми зловживаннями та продажністю», «вони не змінили основу владних відносин на селі, не скасували колгоспи, навіть суттєво не вплинули на ті сфери колгоспного життя, від яких найбільше потерпали селяни». Разом з тим бездоказовим видається твердження дослідниці, що районні процеси ґрунтувалися головним чином на скаргах, дописах колгоспників, а не на зізнаннях підсудних [1, с. 331, 346].

«Провінційні показові процеси» в сільському господарстві потрапили і до сфери наукових інтересів французького історика Н. Верта Фігурантів цих показових процесів Н. Верт називає «місцевими партійними босами», що поводитись, як удільні князі, а тому «обвинувачувалися в цілком реальних, ординарних, поширених злочинах, головним чином, у зловживанні владою, невиправданій жорстокості, різного роду поборах, — одним словом, у тому, що було повсякденністю для мільйонів колгоспників» [2, с. 280]. Як нам здається, такий висновок є не зовсім коректним, оскільки фігурантів цих справ переважно обвинувачували у свідомому шкідництві, визначаючи відповідальними за всі провали в економіці району або сільськогосподарської галузі. На наш погляд, і Ш. Фіцпатрик, і Н. Верт фактично не розрізняють процеси щодо «шкідників» і процеси щодо місцевого керівництва, яке обвинувачувалось у «порушеннях революційної законності».

До теми районних показових процесів звертається і Р. Маннінг, яка вважає, що за допомогою відкритих судів над місцевими очільниками сталінський режим прагнув вирішити такі завдання: по-перше, «мобілізувати» колгоспників на «куркульську операцію» шляхом широкого обговорення її перебігу на спеціально організованих мітингах і зборах селян, учасники яких «вимагали смертної кари для обвинувачених», і по-друге, залякати інших місцевих керівників, що ставили під сумнів «необхідність масової операції або ухилялися від її проведення» [3, с. 58, 59]. Паралельно Р. Маннінг розкриває механізми організації районних показових процесів 1937 р.

На відміну від західних істориків, які досліджували показові судові процеси переважно на російських матеріалах, вітчизняні науковці О. Бут і А. Голуб проаналізували українські судилища над «шкідниками». Так, у статті А. Голуба висвітлюються антишкідницькі процеси на Дніпропетровщині [4], а О. Бут охарактеризував відкриті суди над спеціалістами аграрної галузі [5].

Проте слід враховувати, що вказані наукові розвідки були підготовлені до масштабного розсекречування документів архівів СБУ, що позначилося на якості досліджень. Тому, не зважаючи на досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, тема показових судових про-

цесів над районними керівниками 1937–1938 рр. потребує окремого комплексного дослідження, що і є метою даної публікації.

Показові судові процеси над районними керівниками стали важливою складовою масштабної чекістської операції по боротьбі зі шкідництвом у системі сільського господарства, яка реалізовувалася за доби Великого терору 1937–1938 рр. Головним мотивом антишкідницької операції, як видається, було прагнення властей за допомогою масштабної кадрової чистки стабілізувати ситуацію в аграрному секторі, подолати кризові соціально-економічні явища. Це підтверджує й адресована начальникам обласних управлінь НКВС директива наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського від 25 серпня 1937 р., яка вимагала «простежити, наскільки вилучення ворожих елементів в районі, де існували антирадянські прояви, шкідництво, отруєння худоби, аварії в промисловості, катастрофи, пожежі, вбивства, грабунки тощо, дало оперативний ефект, зовсім припинивши або значно знизивши ці ворожі дії» [6, с. 140].

Проведення показових судових процесів над районними очільниками санкціонувала сталінська директива від 3 серпня 1937 р., яка зобов'язала республіканські та обласні партійні комітети організувати у кожній області «2–3 відкритих показових процеси над ворогами народу» – керівниками МТС, земельних органів, райвиконкомів та райпарткомів. Необхідність організації публічних розправ над районними керівниками Й. Сталін у характерній для нього манері пояснив тим, що покарання шкідників «у закритому порядку по лінії органів НКВС» не мобілізує колгоспників «на боротьбу зі шкідництвом та його носіями» [7, с. 394].

Процеси над районним керівництвом відрізнялися від аналогічних судилищ над заготівельниками і ветеринарами тим, що фігурантам цих справ пред'являли «комплексні обвинувачення»: шкідництво по лінії сортового насіння, розвал колгоспів у районі, зрив ремонту тракторів, автопарку, сільськогосподарських машин, саботаж виконання державних зобов'язань: сівби, збиральної кампанії, хлібозаготівель. Окремим пунктом звинувачень на показових процесах були «порушення революційної законності», тобто «переслідування і знущання над колгоспниками», допущені місцевими можновладцями.

Підготовка таких процесів у республіці тривала протягом серпня 1937 р., а перші відкриті суди мали відбутися у вересні – на початку жовтня. Приміром, у Дніпропетровській області були заплановані три показових процеси: у Павлоградському районі – 10 вересня, П'ятихатському – 25 вересня, Гуляйпільському – 1 жовтня. У Київській області відкриті суди готували в Умані, Білій Церкві, Підвисоко-

му, у Харківській – у Куп'янському, Золочівському й Миргородському районах [8, арк. 69, 70, 74, 75].

Показові судові процеси нагадували прекрасно організовані вистави, де кожен учасник мав чітко визначену роль, яку й виконував відповідно до задуму головного режисера. Підсудні зокрема мали каятися в усіх гріхах, визнаючи себе винними у скоєнні найабсурдніших злочинів; прокурори з праведним гнівом викривали злочинства підсудних; глядацька зала висловлювала обурення діями злочинців, вимагаючи суворого покарання, а суд, відповідаючи на очікування трудящих мас, виносив справедливий, але всім заздалегідь відомий вирок. Штучність показових процесів підкреслює і використовувана працівниками НКВС термінологія – так, начальник УНКВС у Київській області М. Шаров повідомляв в інформаційному листі, що вони «готують до процесу двох обвинувачених» [8, арк. 74].

Показові процеси проходили в атмосфері своєрідної колективної істерії, психозу, який свідомо нагнітався владою. Для проведення показового процесу обирали найбільше приміщення у районному центрі – клуб, театр, кінотеатр, що забезпечувало присутність на суді від 400 – 600 до 1 500 осіб. Колективні об'єднання, підприємства, червоноармійські частини, партійні та радянські установи делегували на подію своїх представників, а також проводили мітинги й збори, на яких ухвалювалися резолюції «з вимогою застосувати до обвинувачених найвищу кару» – потім їх урочисто оголошувалися на засіданнях суду [8, арк. 140].

Організація подібних акцій, крім формування «позитивної» реакції трудящих району на судовий процес, мала й суто практичні наслідки. На мітингах колгоспники та робітники не лише вимагали розстрілу всіх обвинувачених, але й «обіцяли підвищувати більшовицьку пильність і допомагати НКВС у боротьбі з ворогами». Тож після відповідної ідеологічної обробки на зборах до суду починали надходити заяви колгоспників з проханням «допитати їх про шкідницьку діяльність підсудних», що створювало передумови для вилучення нових диверсантів і ворогів народу, для порушення нових кримінальних справ [8, арк. 99].

Важливу роль у нагнітанні колективної істерії навколо шкідників відіграла місцева преса. Підготовка судового процесу, як правило, починалася з газетних публікацій, у яких повідомлялося, що «сигнал про шкідництво» надійшов від рядових працівників елеватора, пункту «Заготзерна», колгоспників тощо. Далі у статті детально описувалася шкідницька діяльність місцевих керівників. При цьому кореспонденти не обмежували себе у виразах, нерідко переходячи на справжню лайку. Приміром, очільників Покровського району Дніпропетровської

області у газеті «Зоря» називали «шайкою переродженців», «кампанією пройдисвітів та аферистів», «зграєю розбещених людей» та навіть «мерзотниками і падлюками» [9]. Наприкінці статті могли надрукувати звернення до партійного та радянського керівництва області, республіки, прокуратури про необхідність застосування відповідних заходів та покарання «ворогів народу». Також засоби масової інформації обов'язково висвітлювали перебіг показових процесів. Зокрема, у кожному номері обласної чи районної газети друкувалися репортажі із зали суду. Потім газетні публікації обговорювали на зборах колгоспників, робітників, червоноармійців.

Проведення показових процесів ілюструє справа Вознесенського осередку «контрреволюційної антирадянської право-троцькістської організації», що нібито здійснювала шкідництво в сільському господарстві Одеської області. Її головними фігурантами були спеціалісти із землеустрою: Г. Барков – начальник відділу із землеустрою Одеського облЗУ, Г. Ростовцев, Ф. Капустін, В. Лісовий – землевпорядники Вознесенського райземвідділу, а також К. Михайлов – агроном, завідуючий Вознесенським опорним пунктом Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі. За офіційною версією, шкідницький осередок організував у 1933 р. тодішній начальник відділу з землеустрою Одеського облЗУ Щупак, а після його звільнення керівництво перебрав Г. Барков [8, арк. 206, 207].

Вознесенська контрреволюційна група «спеціалізувалася» на шкідництві у галузі землеустрою. Піком її шкідницької діяльності став 1936 р., коли колгоспам видавали державні акти на вічне користування землею. Під час проведення землевпорядних робіт шкідники навмисно відводили колективним об'єднанням непридатні землі, які втім зараховувалися до орної площі колгоспів. Відтак колгоспам установлювали плани сівби на непридатні для сільськогосподарських робіт площі з усіма відповідними наслідками: оподаткуванням, хлібоздачею. Надмірні державні стягнення з колгоспів зменшували вартість трудодня, викликаючи невдоволення колгоспників [8, арк. 209].

Через «шкідницьку діяльність» вознесенських землевпорядників колгоспи району, що не мали скотарських ферм, отримували великі пасовиська, натомість колективні об'єднання зі скотарською спеціалізацією залишилися без пасовиськ, що призвело до загибелі худоби та завдало значних збитків колгоспному сектору [8, арк. 209]. Зауважимо, що ці види «шкідницької діяльності» є лише наслідками системних проблем у галузі землеустрою республіки, зумовленими курсом Кремля на збільшення виробництва збіжжя за рахунок розширення посівних площ. Саме реалізація сталінської політики призвела до штучного

зростання посівних площ за рахунок зменшення пасовиськ і фактичної відмови від парів. Відповідно районні землевпорядники були звичайними виконавцями вказівок центральної влади, а не шкідниками.

«Вознесенська справа» розглядалася спеціальною колегією Одеського облсуду у вересні 1937 р. Судові засідання проходили в м. Вознесенську в театрі ім. Ворошилова, переповненому колгоспниками, робітниками радгоспів і червоноармійцями, що спеціально приїздили на процес із сусідніх сіл. У документах НКВС стверджувалося, що присутні на процесі трудящі «з ненавистю ставилися до підсудних, як до ворогів народів, різко висловлюючи своє обурення». Так, колгоспники с. Трикрати, обговорюючи шкідницьку діяльність підсудних, заявили: «Через їхню діяльність ми пережили багато труднощів і втрат. Потрібно вимагати від суду безпощадного покарання цих собак» [8, арк. 210]. Під час показового процесу в колективних об'єднаннях Вознесенського району, військових частинах гарнізону, на залізниці проходили збори трудящих, на яких пророблялися надруковані у місцевій пресі матеріали слідства по цій справі. Збори ухвалювали постанови, обирали своїх делегатів на процес, які у залі суду оголошували рішення зборів з вимогою розстрілу всіх підсудних [8, арк. 211].

Розгляд «вознесенської справи» тривав п'ять днів. 15 вересня 1937 р. спецколегія обласного суду ухвалила вирок, яким засудила до розстрілу Г. Баркова, Г. Ростовцева, Ф. Капустіна й К. Михайлова, до 10 років тюремного ув'язнення В. Лісового. 1 500 присутніх у залі суду осіб зустріли вирок, як і належало в подібних випадках, «з великим задоволенням та бурхливими оплесками, що тривали 2 – 3 хвилини». Наступного дня райпартком відіслав партактив до колгоспів для проробки вироку на зборах колгоспників [8, арк. 212].

Під час показових судів над шкідниками співробітники НКВС уважно відстежували реакцію трудящих району й на перебіг процесу, й на вирок суду. І хоча в доповідних записках і телефонограмах обласних управлінь НКВС, звісно, наводилися численні факти «позитивного реагування», «ворожого ставлення до шкідників», реальна ситуація була іншою. Зрозуміло, що після років державного терору люди не наважувалися публічно озвучувати своє справжнє ставлення до таких заходів влади, але в приватних розмовах приховане за мовчанкою та правильними виступами на зборах проривалося назовні. Наприклад, під час показового судилища над групою ветеринарних працівників Новоград-Волинського й Городницького районів зафіксовані розмови, які свідчили: частина «глядачів» прекрасно усвідомлювала, «що судять зовсім невинних людей», «яким раніш не надавали жодної допомоги», а самі процеси – «це не суд, а лялькова комедія» [10, арк. 161].

З огляду на це значно менше ризиків для прокуратури і НКВС викликала організація судових процесів над тими місцевими можновладцями, провина яких була не міфічною, а цілком реальною та підпадала під кваліфікацію «порушення революційної законності». Фігурантів цих справ зазвичай звинувачували «у порушенні сталінського статуту сільськогосподарської артілі, принципів радянської демократії, у незаконних поборах і обкладаннях колгоспів, знущаннях над колгоспниками». У контексті антишкідницької репресивної кампанії такі провини виступали як навмисні дії місцевих очільників, спрямовані «на провокування незадоволення колгоспних мас» [11]. Судові процеси над порушниками соціалістичної законності мали вчергове довести «колгоспній масі», що в усіх їхніх бідах винні лише виконавці мудрих розпоряджень Кремля. Ш. Фітцпатрик з цього приводу влучно зазначає, що під час таких процесів колгоспники з місця свідка задоволено спостерігали за розправою влади над своїми колишніми гнобителями.

На Дніпропетровщині подібний судовий процес організували над керівництвом Покровського району. Секретаря райпарткому Прокоф'єва, голову райвиконкому Нетьосіна, завідуючого райфінвідділом Січинського й ряд інших колишніх керівних працівників району обвинуватили в тому, що протягом тривалого часу колгоспний будинок відпочинку в Дібровському лісі використовувався для їхніх п'яних гулянок. Фінансувались регулярні розваги місцевого керівництва колективними об'єднаннями району, на які «райвиконком наклав справжнісіньку контрибуцію» у вигляді продуктів: зерна, м'яса, овочів, – їх колгоспи постачали безоплатно. З колгоспів стягувалися і додаткові кошти на адміністративні потреби району, які використовувалися не за призначенням. Прикметно, що керівництво колективних об'єднань навіть не намагалося оскаржити неправомірні дії районних можновладців, слухняно виконуючи всі їхні забаганки [12].

Усього в Україні до 15 січня 1938 р. провели 17 показових процесів у справах зі шкідництва в сільському господарстві, під час яких за першою категорією засудили 52 осіб, за другою — 33 [6, с. 264].

Репресивна кампанія з боротьби зі шкідництвом в аграрному секторі тривала й у 1938 р. Нові контрреволюційні групи виявлені в системі земельних органів. У липні «антирадянську організацію правих» ліквідували в Одеській області. Її очолювали начальник облЗУ Кріпак та уповноважений комітету заготівель по Одеській області Зуб. «Осередки правих», до яких входили спеціалісти земельних органів, низового радянського та партійного апарату, виявили в Першотравенському, Добровеличківському, Благодатнівському, Хмельівському, Ольшанському й інших районах [13, аркю 7, 8]. Вражає винахідливість, яку

проявили слідчі НКВС, характеризуючи контрреволюційну діяльність фігурантів «Одеської справи». Виявляється, ті «здійснювали шкідництво у більш витончених формах» — під виглядом «ліквідації наслідків шкідництва» [14, арк. 443].

Тоді ж, у липні 1938 р., «право-троцькістське підпілля» в системі земельних органів виявили й на Полтавщині. До складу контрреволюційної організації входили: завідувач облземуправління Пономаренко, його заступник Гуренко, старший агроном планово-фінансового відділу Соколов та ін. Членів полтавської контрреволюційної групи обвинуватили в здійсненні шкідницьких актів під час проведення весняної сівки та підготовки збиральної кампанії [14, арк. 523, 524, 526, 527].

Підсумовуючи, зазначимо, що показове покарання районних посадовців, визнаних винними за системні негаразди в аграрному секторі, мало вкотре продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Крім того, показові розправи з місцевими керівниками — «порушниками революційної законності» — повинні були зняти соціальне напруження в українському селі, переадресувавши невдоволення селян з кремлівських очільників на виконавців їхньої політики на місцях.

Джерела та література:

1. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Шейла Фицпатрик. – М., 2001. – 422 с.
2. Верг Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Николая Верг; [пер. с фр. А. И. Пигалева]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента Б. Н. Ельцина, 2010. – 447 с.
3. Маннинг Р. Политический террор как политический театр. Районные показательные суды 1937 г. и массовые операции / Р. Маннинг // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 1: 1937. – С. 51–70.
4. Голуб А. І. 1937-й: нова хвиля репресій проти селянства Дніпропетровщини / А. І. Голуб // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди : зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 17–20.
5. Бут О. М. Українське село: відкриті судові процеси 1937 р. / О. М. Бут // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди : зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 216–220.
6. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. – Ч. I.
7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л.

Виолы]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 1: 1937. – 648 с.

8. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі ДА СБ України), ф. 16, оп. 30, спр. 74.

9. Процес колишнього керівництва Покровського району // Зоря. – 1937. – 27 серпня.

10. ДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 77.

11. Процес колишнього керівництва Покровського району // Зоря. – 1937. – 26 серпня.

12. Переродженці на чолі Покровського району. За матеріалами групи Радпартконтролю при обкомі КП(б)У // Зоря. – 1937. – 17 липня.

13. ДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 61. ДА СБ України, ф. 16, оп. 31,

УДК 94:32.019.5(470)«1937/1938»

Кузіна Ксенія Володимирівна

к. і. н., доцент.,

старший науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

ОБРАЗ НАРКОМВУНСПРАВЦЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РАДЯНСЬКИХ ЗМІ (1937–1938 рр.)

У статті авторка дослідила образ співробітника Наркомату внутрішніх справ, який транслювався радянськими періодичними виданнями у 1937–1938 рр. Були проаналізовані механізми конструювання цього образу. Аналіз матеріалів газети «Правда» дозволив зробити висновок, що «образ наркомвунсправця» був представлений як антитеза «образу ворога». Радянська пропаганда прагнула легалізувати дії співробітників НКВС у добу Великого терору.

Ключові слова: *співробітники НКВС, чекіст, радянська пропаганда, Великий терор.*

Наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. радянською пропагандою був сконструйований образ ворога. Але існування ворога передбачає існування героя. Провідну роль у створенні та поширенні образу героя-наркомвунсправця, як і образу ворога, відігравали друковані засоби інформації, що були важливою ланкою пропаганди через їхню ре-